

ВІКТОРІЯ СЕРЕДА,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету ім. І.Франка

**Один день із життя українського соціуму
(за результатами застосування методики дослідження
повсякденних подій, запропонованої Н.В.Паніною)**

Abstract

Everyday life theories constitute theoretical background of the article. In particular, the author discusses practices of everyday life together with sociology of leisure and time budget approaches. The paper is based on Natalia Panina's pioneering methodology for researching one day in the country's life. The methodology is based on the open-ended question: "What events of the previous day do you remember most of all?" followed by two closed questions about respondents' attitude to that day and conflicts happened at that time.

The article examines a connection between respondents' preferred activities, which they described in their recollections of the previous day, and their social-demographic characteristics. As the analysis reveals, strong differences between age, gender and in some cases between places of residence (regions) can be detected.

У сучасних соціологічних дослідженнях простежуються два напрями, скеровані на зміну дослідницької оптики й вироблення нового інструментарію. Один із них орієнтований на розширення дослідницького бачення і перехід від аналізу суспільств і суспільних проблем на рівні національних держав (хай навіть у міжнародній компаративістській перспективі) до спроб вивчення глобальної спільноти, що, своєю чергою, вимагає творення нових дослідницьких технік, які б уможливлювали такі дослідження. Інший — спрямований на вивчення мікросередовища, яке найчастіше концептуалізується як рівень щоденної взаємодії, що розкривається у повсякденних рутинних практиках і феноменах “життєсвіту”. Дискусії навколо цих питань розпочалися ще в першій половині ХХ століття. Однак упродовж останнього десятиліття стався справжній вибух наукового інтересу до про-

явів повсякденного, що було спровоковано розвитком нових міждисциплінарних ділянок. На думку В.Вахштайна, ми можемо говорити про своєрідний ренесанс соціології повсякденності [1, с. 5]. У зв'язку з цим утворився широкий спектр термінів на позначення феноменів повсякденного.

Дослідницький рух “назустріч повсякденності” супроводжується також постійним пошуком методологій, які б дали змогу розширити інтерпретаційні межі соціологічних досліджень, глибше “зануритися” у щоденне життя пересічних людей, а це породжує критичну рефлексію стосовно можливості вивчення повсякденного. Один із найвідоміших сучасних дослідників практик щоденного, Мішель де Серто, так описує взаємодію наукового дискурсу із повсякденним: “...замість свавільно привласнювати собі привілей говорити від імені звичайного/повсякденного (бо це невимовно), чи заявляти про перебування у цьому загальному місці (що було б хибним “містицизмом”), чи, що навіть гірше, пропонувати побудову агіографії повсякденності заради її повчальної цінності, завдання полягає у відтворенні історичності руху, через який аналітичні процедури повертаються до своїх меж, до точки, де вони виявляються зміненими чи навіть спотвореними іронічною і божевільною банальністю. [...] Я хотів би описати ерозію, яка оголює звичайне у корпусі аналітичних технік, показати отвори, які маркують її слід на кордонах, де наука мобілізується, щоби вказати на зміщення, які ведуть до *загального місця*, де “будь-хто” мусить нарешті замовкнути, хіба що повторювати (але в інший спосіб) банальності. Навіть якщо це завдання ускладнюється океанічним шумом звичайного, воно полягає не у заміщенні репрезентації звичайного чи переведенні його у суто слова, а в демонстрації того, як воно проникає у наші техніки — подібно до того, як із припливом море заповнює заглибини та злами берегової лінії, — і як воно може реорганізувати те місце, звідки продукується дискурс” [2, с.5]. Така амбівалентна природа повсякденного, ускладненість його взаємодії з науковим дискурсом призводять до того, що коли повсякденність стає предметом соціологічного аналізу, вона ніби “вислизає” від спроб її точного визначення. Адже повсякденність має характер видимої, але баналізованої та звичної і, тому, непомітної для дослідника діяльності. У зв'язку з цим, повсякденність найчастіше визначається через опис того, чим вона не є. У своїй концептуалізації рутинного повсякденного Л.Іонін наводить кілька таких протиставлень. Повсякденне протиставляється: “а) як будні — дозвіллію і святі; в цьому разі ми називаємо повсякденність буднями; б) як загальнодоступні форми діяльності — вищим, спеціалізованим формам; в) як життєва рутинна — миттєвостям гострої психологічної напруги, пригодам; г) як дійсність — ідеалові, тоді під повсякденністю ми розуміємо просто дійсність” [3, с. 189].

Спроби концептуального осмислення феномена повсякденності та повсякденних практик з'являються в небагатьох наукових розвідках українських та російських соціологів (В.Вахштайн [1], Л.Козлова [4], О.Симончук [5]). В українській соціології ця ділянка залишається все ще малодослідженою.

Кілька років тому Н.Паніна розпочала розроблення власної методики дослідження повсякденності та її проявів в українському соціумі. Однак дослідниця не встигла завершити її апробацію, залишивши по собі окремі

начерки й розмірковування. Зусиллями Є.Головахи цей метод було реконструйовано і включено окремим блоком (див. Додаток) до опитування з дослідження громадської думки населення України “Омнібус-2007”, яке проводилося у травні 2007 року Інститутом соціології НАН України спільно з Центром соціальних і політичних досліджень “СОЦІС”. У дослідженні використовувалася багатоступенева із квотним добором респондентів у межах останнього кроку вибірка, яка репрезентує доросле населення України (18 років і більше) за статтю, віком і освітнім рівнем. Обсяг вибіркової сукупності становить 1800 респондентів.

Методику, запропоновану Н.Паніною, умовно можна назвати “Один день із життя країни у подіях, настроях і конфліктах в оцінках людей”. За задумом, її дослідницька модель включала три структурні одиниці. Ключовим мало бути відкрите запитання із проханням пригадати найважливіші події вчорашнього дня у порядку їхньої важливості. Як наголошує Мішель де Серто, “підхід до вивчення культури вможливорюється, коли пересічна людина *стає* оповідачем, коли вона визначає (загальне) місце дискурсу і (анонімний) простір його розгортання” [2, с. 5]. Відповідно, використання відкритого запитання допомагає дослідникам повсякденного хоча б частково відійти від обмежень, які накладаються дослідницьким дискурсом респондентів, слугує тим “перемикачем”, який забезпечує вихід пересічної людини за рамки ролі опитуваного і допомагає їй *стати* оповідачем, а дослідникові *почути* її “голос”. Якщо перше запитання мало на меті реконструювати один день із життя пересічної людини із його подієвістю і повсякденними практиками, то друге, доповняльне закрите запитання “Як би Ви в цілому оцінили вчорашній день для себе особисто?” із запропонованими варіантами відповідей було скероване на аналіз настроїв оповідачів, їхнього психоемоційного стану. Завдання третього блоку запитань полягало у розкритті рівня конфліктності в усіх царинах повсякденної діяльності індивіда, починаючи від його найближчого оточення аж до контактів на вулиці або в установах (запитання звучало так: “Чи були у Вас вчора конфлікти? (у сім’ї, з друзями, із сусідами, на роботі, в інших організаціях, на вулиці, у транспорті?)”). Поєднання в одній методиці засобів для дослідження цих трьох вимірів щоденного життєвого досвіду пересічних громадян відкриває перед науковцем широке поле для аналізу та інтерпретації.

Водночас одним із обмежень, що їх продемонстрував перший етап апробації методики Н.Паніної під час опитування громадської думки в Україні “Омнібус-2007”, є те, що вона є чутливою до тривалості етапу польової роботи. Якщо опитування триває близько тижня, то ми отримуємо портрет не одного дня з життя країни, а кількох тижнів. Тут слід брати до уваги, що календарні дні можуть мати різне символічне навантаження (буденні, вихідні, святкові) в уявленні респондентів і провокувати їх на відмінні за змістом і формою повсякденні практики. Окремі дні можуть передбачати “вихід” респондентів за рамки їхнього щоденного досвіду, спровокований, наприклад, емоційними переживаннями та ритуалізованими діями під час релігійних чи державних святкувань. Відповідно, коли здійснювався аналіз та інтерпретація отриманих результатів, вище згадане обмеження було частково усунуто за рахунок включення в аналіз змінної, яка б враховувала особли-

вий характер дня, про який мали розповідати респонденти (тобто попереднього від дати, зазначеної на анкеті).

Перейдемо до розгляду отриманих результатів.

Як згадувалося, одна з дихотомій, із застосуванням якої дослідники описують повсякденне, — це протиставлення буднів і дозвілля чи свята. Серед дослідницьких напрямів, які розкривають глибше згадану дихотомію, можна згадати студії щодо бюджету часу, а також вивчення дозвіллевих практик, започатковане Т.Вебленом. Проте, на мою думку, дозвіллеві практики також можуть бути “оповсякдненими” та рутинізованими (наприклад, обов’язкові щоденні прогулянки на свіжому повітрі з немовлям).

Дослідження бюджету часу мають давню традицію як в українській (Т.Нельга [6], В.Піча [7; 8], А.Ручка [9], Л.Скокова [9; 10], П.Цимбалюк [11; 12], Ю.Яковенко [12]), так і в зарубіжній (Ж.Дюмазедьє [13], С.Паркер [14], В.Патрушев [15]) соціології, і структура дозвілля і проблема співвідношення приватного і публічного взірців культурно-дозвіллевих практик часто становить їхній основний фокус.

Вивчаючи структуру та бюджет часу індивіда (соціальної групи), дослідники часто поділяють його на робочий і неробочий (включно з культурно-дозвіллевими практиками) час і на цій підставі роблять висновки про зразки та моделі повсякденної поведінки, властиві окремим спільнотам чи індивідам, про систему цінностей і структуру соціальних нерівностей. Через аналіз співвідношення робочого й неробочого часу визначають рівень розвитку суспільства, зокрема рівень розвитку його соціокультурного та економічного потенціалу.

Поняття вільного часу часто розглядають у протиставленні робочому, тобто як позаробочий час, який належить самій людині і яким вона, за певних умов, може відносно вільно розпоряджатися. Проте деякі дослідники наголошують [напр.: 8, с. 217], що крім робочого часу із бюджету вільного часу слід виключити також час, який індивід витрачає на домашню працю та інші побутові потреби чи на задоволення фізіологічних потреб. Основне завдання дослідників, що вивчають вільний час, полягає у визначенні його структури, класифікації різних видів діяльності. Виокремлюють також [див.: 7, с. 221; 11, с. 15] два близькі, проте не рівнозначні поняття — дозвілля і більш піднесена діяльність. Утім, у більшості досліджень дозвілля розглядається у протиставленні з робочим часом, а саме поняття “дозвілля” вживається як синонім вільного часу.

У радянській соціології на підставі поділу вільного часу на дозвіллеву й більш піднесену діяльність вчені розробляли різні класифікації. Зокрема, Б.Трегубов [16, с. 47] пропонує диференціювати всю діяльність у вільний час на три основні типи: 1) культурно-творчий тип, що характеризується створенням чи відтворенням матеріальних і духовних цінностей, тобто включає художню і науково-технічну творчість, громадську діяльність, різноманітні форми самоосвіти; 2) культурно-споживацький тип — це переважно споживання духовних цінностей (читання книг і преси, перегляд телепередач, відвідування кінотеатрів і театрів, концертів, музеїв, виставок); 3) рекреативний тип (туризм, спорт, відпочинок у компаніях, відвідування танцювальних вечорів, кафе). Автор вважає, що у цій типології культур-

но-творчий і культурно-споживацький типи характеризують головним чином більш піднесену діяльність у вільний час, а рекреативний тип виражає дозвілєву діяльність. Проте, на мою думку, такий поділ є штучним заідеологізованим конструктом, який дає змогу радше “підігнати” аналіз дозвілєвої діяльності під певні дискурсивні рамки, які віддзеркалюють ціннісно-нормативні уявлення системи про бажані зразки проведення вільного часу, ніж концептуалізувати дозвілєву повсякденність у всіх її багатоманітних проявах. На додаток, видається досить проблематичною можливість відокремити елементи творчості від процесу споживання у будь-якій повсякденній діяльності (включно з дозвілєвою).

Інший російський дослідник, В.Патрушев [17], структурує вільний час за такими видами діяльності: освіта, громадська діяльність, відвідування закладів культури та відпочинку (кінотеатрів, стадіонів під час спортивних подій тощо), спілкування, спорт та активні форми дозвілля (тренування, відпочинок на природі тощо), перегляд і прослуховування ЗМІ, пасивний відпочинок, пересування, що великою мірою перегукується з вище описаною схемою. Слід також зауважити, що обидві класифікації дозвілєвих практик випускають з кола зору такі важливі сфери, як релігійна та політична. Одним із пояснень може бути те, що релігійна діяльність не заохочувалася радянським режимом, а політична не була настільки розвиненою, щоб виокремлювати її в окрему категорію, оскільки у країні діяла однопартійна система. Українські вчені А.Ручка, Л.Скокова [9] пропонують свою класифікацію вільного часу. Вони вирізняють п’ять видів культурно-дозвілєвих практик, які розподіляються за такими сферами, як приватне/домашнє і, на відміну від цього, публічне, та за рівнем активності: 1) домашні види культурно-дозвілєвих практик (перегляд і прослуховування ЗМІ, читання художньої літератури); 2) активні види культурно-дозвілєвих практик (фізкультура, прогулянки, прикладна творчість); 3) домашні види спілкування та відпочинку (перебування в гостях чи приймання гостей, заняття з дітьми); 4) публічні види культурно-дозвілєвих практик (відвідування церкви, кінотеатру тощо); 5) публічні види спілкування та проведення дозвілля (відпочинок на природі, відвідування ресторану, рибальство, мисливство тощо). Проте ми не змогли покладатися на запропонований авторами поділ у нашому дослідженні, оскільки їхня класифікація розрахована на аналіз відповідей на закриті запитання, а ми працювали з відкритою змінною, для аналізу якої було використано методику сходження до теорії (grounded theory), яка дає змогу врахувати все багатоманіття відповідей респондентів і на цьому підґрунті виробити власну класифікацію.

Дослідження, присвячені аналізу бюджету часу та повсякденних практик, із яких він складається, різняться також за методологією та методами. Певні дослідники працюють у рамках теорій (соціальна драматургія, феноменологія чи етнометодологія), об’єднаних критичною настановою стосовно мікросоціології. У своїх дослідженнях вони послуговуються переважно глибинними інтерв’ю, методами текстуального аналізу письмових і/або візуальних документів біографічного характеру тощо. Тут у фокусі уваги дослідника — інтерсуб’єктивна реальність повсякденного світу з її незіставностями та розривами. Для дослідників, які представляють ці напрями, важ-

ливим є те, як індивід описує досвід своєї повсякденної діяльності, які практики чи види діяльності артикулюються як символічно значущі та важливі і що при цьому лишається “за кадром”, оскільки сприймається як банальне, звичне і неважливе й тому свідомо чи несвідомо випускається оповідачами. Натомість інша група дослідників вважає, що повсякденна діяльність індивіда та структура бюджету його часу великою мірою залежить від макро- та мезоструктурних чинників (наприклад, її законодавчої регламентації, наявності відповідної інфраструктури, загальної спрямованості у використанні робочого/вільного часу, притаманної тій чи тій соціальній групі, до якої людина належить, тощо). Відповідно, для вивчення бюджету вільного часу використовують такі методи, як анкетування, анкета-хронокарта, анкета-щоденник та самофотографія [18, с. 175–183]. Інститут соціології НАН України має неабиякий досвід вивчення динаміки культурно-дозвіллевих практик населення України. У щорічному моніторинговому дослідженні та в опитуваннях громадської думки “Омнібус” використовувалися закриті анкетні запитання із переліком можливих різновидів практик вільного часу (у першому випадку — 41 вид, у другому — 20); нерідко на доповнення наводилися інші супровідні запитання [19; 20]. Проте, на мою думку, особливість запропонованої Н.Паніною методики полягає в тому, що вона дозволяє в одному дослідженні поєднати риси обох описаних вище підходів. З одного боку, постановка відкритого запитання забезпечує можливості для аналізу повсякденної діяльності, артикульованої самими респондентами, розкриття особливостей їхніх індивідуальних виборів та інтерпретацій подій. Такий підхід допомагає зрозуміти, які повсякденні практики (зі сфери чи то робочого часу, чи то дозвіллевого) вважаються вагомими й вартими згадування. З іншого боку, включення такого роду запитань у загальноукраїнське опитування громадської думки створює підґрунтя для вивчення поширеності та вкоріненості цих практик, емпіричного аналізу зв'язку їх із соціально-демографічними характеристиками.

Аналіз результатів опитування громадської думки “Омнібус–2007” (на яке я посилатимусь і далі) показав, що кількість відсутніх відповідей є доволі істотною: 48,1% респондентів не змогли (або не захотіли) пригадати жодної події із прожитого ними вчорашнього дня, яка б їм запам'яталася. Натомість активність тих респондентів, що відповіли на запитання, була достатньо високою: 935 респондентів запропонували розлогий перелік пережитих подій чи вражень (1476 названих подій), які в узагальненому вигляді відображені у таблиці 1.

Отримані дані свідчать, що в описах свого вчорашнього дня респонденти віддають перевагу згадкам про культурно-дозвіллеві практики, які становлять половину від усіх названих подій. Оповідачі намагаються пригадати щось “цікавіше” чи “яскравіше” з того, що з ними відбувалося впродовж дня, натомість повсякденна праця з її рутинізованими практиками залишається поза їхньою увагою. Тут виникає очевидне запитання про те, яким є співвідношення між буденними та вихідними/святковими днями, що припадали на період опитування, і про можливий зв'язок між ними й відповідями респондентів. Загалом серед тих “днів”, які мали описувати респонденти, майже дві третини припадали на будні (61%), а третина була вихідни-

ми (39%). Якщо ми розглянемо розподіл відповідей за видами дозвіллєвих практик, то зауважимо, що найпопулярніші з них це — зустріч/спілкування з родиною/дітьми чи друзями та перегляд ЗМІ, для яких поділ на будні чи вихідні дні є не настільки важливим і статистично значимим.

Таблиця 1

**Класифікація описаних респондентами видів діяльності
(відсотковий розподіл від загальної кількості названих подій)**

Види діяльності		n	%
1	Дозвіллєві практики		
1.1.	Спілкування		
	Зустріч/спілкування з родиною/дітьми	241	16,3
	Зустріч/спілкування з друзями	148	10,0
1.2.	Перегляд і прослуховування ЗМІ		
	Перегляд телебачення та Інтернету, читання преси та прослуховування радіо	73	5,0
	Заняття з комп'ютером	2	0,1
1.3.	Відвідування закладів культури та відпочинку		
	Відвідування театру, концерту	2	0,1
	Відвідування гуртка	1	0,1
	Відвідування бару, ресторану, кафе	11	0,7
	Відвідування клубів, дискотек	10	0,7
	Непродуктові закупівлі	12	0,8
	Відвідування церкви	5	0,3
1.4.	Спорт, активне дозвілля		
	Поїздка/прогулянка на природу	71	4,8
	Прогулянка, екскурсія, подорож	14	0,9
	Відвідування спортзалу, басейну	7	0,5
1.5.	Святкування, урочисті та релігійні події		
	Урочисті події	59	4,0
	Свято: державне/офіційне	44	3,0
	Свято: релігійне	12	0,8
	Сумні події: похорон	5	0,3
1.6.	Пасивний відпочинок		
	Пасивний відпочинок	23	1,6
	Разом	740	50,1
2.	Робота		
	Робота	129	8,7
	Домашня робота	52	3,6
	Робота на дачі/городі	63	4,3
	Ремонт	19	1,3
	Разом	263	17,8

Закінчення табл. 1

3.	Згадки про події чи проблеми неособистого характеру		
	Політичні події	213	14,4
	Соціально-економічні питання/проблеми	72	4,9
	Аварії/кримінальні події	41	2,8
	Погода	26	1,8
	Комунальні проблеми	22	1,5
	Євро-2012	4	0,3
	Разом	378	25,6
4.	Опис емоційних чи фізичних станів		
	Проблеми зі здоров'ям	36	2,4
	Опис емоційного стану	18	1,2
	Разом	54	3,7
5.	Інше		
	Інші події/проблеми особистого характеру	24	1,6
	Усе як завжди	17	1,2
	Разом	41	2,8
<i>Загальний підсумок</i>		1476	100

Виявлена нами структура занять, яким люди надають перевагу у вільний від роботи час, великою мірою збігається з описаними результатами щорічних моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України [19, с. 92].

Привертає увагу той факт, що у своїх відповідях про події вчорашнього дня респонденти фактично не виходять за рамки описів різних видів повсякденної діяльності. Практично відсутні відповіді, які б свідчили про роздуми стосовно сенсу життя чи згадки про будь-які морально-етичні проблеми. Із більш як 900 зафіксованих відповідей лише в одній респондентка зазначила, що “мріяла про прекрасне для нашої планети Земля”, а іншій запам'яталася власна самоіронія. Кілька осіб висловили свою стурбованість ситуацією в суспільстві: “непорядок у житті”, “глибоке розчарування”, “повна розгубленість”, “розгубленість людей навколо”, “переживання за хліб насущний”. Проте сумарно ці відповіді становлять менш як один відсоток від усіх зафіксованих описів.

Окрім загальної характеристики описаної респондентами структури їхньої повсякденної діяльності та культурно-дозвілєвих практик, зосередимо увагу також на соціологічному аналізі особливості зв'язку преференцій респондентів із їхніми соціально-демографічними характеристиками. На підставі даних соціологічного опитування “Громадська думка в Україні-2007” розглянуто диференціації в описах подій вчорашнього дня (зокрема, за видами діяльності та дозвілєвими практиками) різних соціальних груп та їхні преференції. Такий аналіз дає змогу зробити відповідні висновки щодо того, чи впливає і якою мірою належність до певної соціальної групи на щоденний досвід респондентів та його артикуляцію у відповіді на по-

ставлене запитання. Для встановлення зв'язку між згаданими ознаками нами було застосовано аналіз за критерієм χ^2 . Спроби пояснювати зафіксовані відмінності в описах свого вчорашнього дня рівнем релігійності респондентів, їхньою національною чи конфесійною належністю, а також рідною мовою спілкування виявилися невдалими (різниця за критерієм χ^2 була статистично незначимою). Натомість ми встановили статистично значимий зв'язок (різниця значима на рівні 0,05) між перевагами респондентів і особливостями регіонально-поселенської структури, а також вікової та освітньої структури населення. Трохи вищим за зазначений рівень виявився поріг значимості відмінностей між гендерними групами (на рівні 0,10), проте ми включили аналіз за цим параметром у наше дослідження, оскільки в окремих випадках простежуються цікаві відмінності в описах свого вчорашнього дня з боку чоловіків і жінок. Нижче ми розглянемо взаємозв'язки між різними видами діяльності, про які згадували респонденти, і соціально-демографічними ознаками, стосовно яких було виявлено статистично значимий зв'язок.

Спершу зосередимо увагу на групі культурно-дозвіллевих практик, оскільки про них респонденти згадують найчастіше. Безперечно, різні типи поселення з їхніми нерівномірно розвиненими інфраструктурними мережами (або цілковитою відсутністю їх) можуть накладати структурні обмеження на повсякденний досвід респондентів та їхню участь у дозвіллевих практиках. Проте не слід вважати, що міські дозвіллеві практики є більш розвиненими, ніж сільські. Як показують деякі дослідження (див.: [21; 22; 23] та ін.), українське село має розвинену систему форм організації дозвілля, які, проте, відрізняються від міських. Аналізуючи результати опитування, слід відзначити, що такі форми дозвілля, як спілкування та перегляд і прослуховування ЗМІ, є найбільш популярними серед мешканців великих міст (з населенням понад 250 тис.) та сіл, натомість мешканці невеликих містечок віддають перевагу формам активного відпочинку (таким, як прогулянка, виїзд на природу тощо) та відвідуванню закладів культури й відпочинку (переважно барів, дискотек та закладів з непродуктовими товарами).

Розглянемо вплив регіонального чинника на описані респондентами дозвіллеві практики на підставі чотирьох макрорегіонів (Центр, Захід, Схід і Південь). Доцільність саме такого регіонального поділу було обґрунтовано О.Стегнієм у його дослідженні, присвяченому типам політичної культури регіональних спільнот України [24]. Загалом мешканці всіх регіонів України демонструють дуже подібні патерни своїх культурно-дозвіллевих вподобань. Виняток становить тільки така форма, як спілкування, яка переважає на Сході України — 30,8% від названих видів діяльності (проти 22,4% на Заході, 26,2% в Центрі і 26,0% на Півдні). Натомість мешканці Західної України, порівняно з іншими регіонами, частіше згадували про перегляд ЗМІ, що, своєю чергою, може впливати на рівень їхньої політизованості (про що йтиметься нижче).

Соціально-демографічні характеристики респондентів, які описували своє дозвілля, свідчать, проте, що молодь за чисельністю переважає у спілкуванні (здебільше з друзями), відвідуванні закладів культури та активних видах відпочинку, середня вікова група — у перегляді ЗМІ, а старша — у

святкуваннях. Люди з середньою технічною та вищою освітою віддають перевагу таким формам, як спілкування, перегляд ЗМІ та активний відпочинок. Інші види дозвілля розподіляються рівномірно за всіма освітніми групами.

Окремо хотілося б розглянути таку форму відпочинку, як святкування, що є логічним продовженням у дихотомії повсякденне/буденне — дозвіллеве/святкове. З одного боку, свято — це важливий інструмент, який використовується елітами для конструювання групових ідентичностей та утвердження певних систем цінностей. На думку Є.Главацької: “На макрорівні свято можна розглядати як засіб і наслідок саморефлексії соціуму: його розуміння власного часу і місця перебування, співвіднесення себе із суспільствами, розташованими в інших часових і просторових координатах, уявлення про свою історію та майбутню місію, її зіставлення з історичним розвитком інших соціальних систем. Санкціонована державою система святкувань ілюструє ідеологічну та релігійну скерованість, інтерпретацію історичних подій, учасником яких є народ, подій, якими слід пишатися чи соромитися їх” [25].

З іншого боку, святкування створює індивідові відчуття належності до певної соціальної групи, ба навіть макроспільноти (наприклад, у випадку відзначення міжнародних свят), з якою його пов’язують спільні ритуалізовані практики та емоційні переживання. Святкові системи різних соціальних спільнот, об’єднаних за релігійними, етнокультурними, політичними (йдеться про партійну належність), територіальними чи іншими ознаками, нестимуть у собі свої соціальні міфосистеми, які підживлюють відповідні базові та інструментальні цінності [25]. Водночас свято — це ще й специфічна комунікативна ситуація, яка дає змогу індивідові у взаємодії з іншими членами групи формувати й відтворювати певну символічно-ціннісну систему, що взаємодіє із домінантними дискурсами або піддає їх.

В опитуванні населення України “Омнібус-2007” респонденти у своїх спогадах про вчорашній день також звертаються до святкової тематики. Відповідно, більш прискіпливий аналіз їхніх відповідей дає підстави говорити про вкоріненість деяких святкових систем та цінностей, які вони репрезентують. Але тут слід наголосити, що наше дослідження не охоплює всього річного святкового циклу. Воно має жорсткі часові рамки — 10–31 травня (місяця, багатого на державні та релігійні свята), коли відбувався польовий етап опитування.

Останнім часом дослідники приділяють більше уваги вивченню процесів рутинізації та інтимізації свят [25; 26]. Запропонована Н.Паніною методика дає змогу частково простежити особливості перебігу цих процесів у мікрорівневому середовищі. Загалом близько 8% респондентів згадують про святкування у своїх рефлексіях стосовно вчорашнього дня. Ці святкові практики можна поділити на 3 групи: 1) згадки про державні/офіційні свята; 2) релігійні свята; 3) індивідуальні або родинні урочисті події (наприклад, дні народження, весілля).

На підтвердження тези Є.Главацької про інтимізацію святкувань слід відзначити, що найбільша частка згадок про свята (51%) припадає саме на

індивідуальні та родинні урочисті події, 38% — на державні/офіційні свята і 11% — на релігійні. У таблиці 2 наведено перелік і відсотковий розподіл державних/офіційних свят, які відзначалися респондентами.

Таблиця 2

**Перелік державних/офіційних свят і пам'ятних дат,
які відзначалися респондентами**

Перелік державних/офіційних свят і пам'ятних дат		п	%
1	День Перемоги	28	63,7
2	День Матері	5	11,4
3	1 Травня	3	6,8
4	День Європи	3	6,8
5	День депортації	2	4,5
6	День міста Львова	2	4,5
7	День науки	1	2,3
Разом		44	100

Як бачимо, у переліку присутні три старі радянські свята, адаптовані до сучасного державного календаря видатних дат (День Перемоги, 1 Травня та День науки), два нові свята (День Матері, День Європи) і два регіональні (День міста Львова і День депортації кримських татар).

Наступним кроком аналізу стало визначення зв'язку преференцій респондентів щодо свят і пам'ятних дат з іншими їхніми соціально-демографічними характеристиками. Як з'ясувалося, про державні/офіційні дати найбільше згадують чоловіки середнього і старшого віку з вищою освітою, які проживають переважно у Центральній Україні. Натомість індивідуальні та родинні урочистості найчастіше описують релігійні сімейні жінки із середньою спеціальною освітою, які проживають у Центральній та Західній Україні. До згадок про релігійні святкування частіше за решту вдавалися молоді самотні жінки з неповною середньою освітою, які мешкають у невеликих містечках Західної України. Отже, спостерігається гендерна диференціація у святкових практиках, коли чоловіки більш схильні відзначати державні дати, а жінки — родинно-релігійні. На жаль, респонденти не описували, як саме відбувалося торжество, відтак досить складно реконструювати самі ці практики.

На підставі отриманого матеріалу можна твердити: позаяк оповідачі згадують про певні торжества як про щось значуще, що відбулося вчора у їхньому житті, то це свідчить про інтерналізацію (нехай часткову) символічно-ціннісної системи, репрезентованої цими подіями. Б.Дубін у своєму описі протиставлення повсякденного святковому говорить про особливий статус свята, яке “ніби призупиняє, розриває чи скасовує безперервно повторювану коловорот буденного існування” [26, с. 52]. У нашому дослідженні ми зіткнулися з цікавим феноменом, коли свято не просто тимчасово призупиняє чи “розриває” повсякденність (що пізніше й стає підста-

вою для згадки про нього як про щось важливе, що відбулося вчора), а не мовби “заморожує” її плин на довший час. Тобто все, що відбувалося по тому, стає не вартим уваги і пригадування. Таку “заморожувальну” властивість мали два свята — День Перемоги та 1 Травня. Адже, відповідаючи на запитання “Які події вчорашнього дня Вам запам’яталися?”, 3 респонденти назвали 1 Травня, коли їх опитували 14, 20 і 28 травня. З 28 респондентів, які згадали про День Перемоги, лише 6 були опитані наступного дня після свята, а решта 22 заповнювали анкети між 11 і 27 травня. Можна припустити, що щорічні ритуальні відзначення окремих комемораційних практик (державно-політичних чи національних свят), які були інтерналізовані індивідами та становлять важливу частину їхньої ідентичності, можуть супроводжуватися глибокими емоційними переживаннями, що спричиняються до відчуття тривалішого призупинення плину повсякденності. Подібний ефект нами було зафіксовано й під час аналізу згадок респондентів про політичні події (про що йтиметься нижче).

Як видно з таблиці 1, наступна за частотою (після дозвіллевих практик) група згадуваних подій являє собою дуже цікавий феномен, дослідити який мені вдалося саме завдяки застосуванню методики, запропонованої Н.Паніною. Йдеться про групу респондентів (понад чверть усіх опитаних), а саме тих, хто у відповідь на запитання про події вчорашнього дня, що їм запам’яталися, звертається до опису значущих (на їхній погляд) політичних чи соціально-економічних проблем, аварій, гучних кримінальних подій тощо. У своїх відповідях вони фіксують портрет одного дня із життя суспільства, натомість їхній власний досвід чи повсякденні практики лишаються “за кадром” як неважливі. Респонденти здебільшого говорять про такі події, як “вибори”, “дискусії політиків”, “міжнародні події”, “об’єднання української правниці”, “початок вирішення нової пенсійної системи”, “бюрократизм” тощо. Однак привертає увагу і той факт, що для частини респондентів переживання (незалежно від того, який характер вони мали — позитивний чи негативний) певної “яскравої” події створюють відчуття зупинення часу, коли все інше вже не важливе — воно не пам’ятається і не згадується. Відповідно, на запитання про враження від учорашнього дня, вони згадують подію, яка їх вразила (переважно “помаранчеву революцію”). Отже, у цьому випадку маємо справу зі схожим феноменом “зупинення” чи “розриву” повсякденності, але тривалістю в кілька років. Проте аналіз соціально-демографічних характеристик цих респондентів показує, що немає підстав говорити про них як про якусь специфічну групу в цілому, оскільки серед них зустрічаються чоловіки і жінки, представники всіх вікових когорт, різних регіонів та освітніх рівнів.

Отримані дані загалом фіксують підвищений інтерес українських громадян до політичної та соціально-економічної проблематики, її вкоріненість у їхньому щоденному досвіді. Про динамічне хвилеподібне зростання рівня політизованості українського соціуму внаслідок подій 2004 року та подальших виборів свідчать також інші дослідження Інституту соціології [27; 28]. Оцінюючи дані, слід зазначити, що опитування “Громадська думка в Україні” (“Омнібус-2007”) відбувалося під час чергової політичної кризи, яка призвела до розпуску парламенту й оголошення позачергових виборів

до Верховної Ради України, на яку не могли не відреагувати респонденти, розповідаючи про свої враження від учорашнього дня.

Однак у групі респондентів, які у своїх відповідях фокусуються на портреті одного дня із життя суспільства, можна виявити чітку тематичну диференціацію. Про політичні події згадували переважно чоловіки середнього і старшого віку з вищою освітою, що проживають у малих містах Західної України (де цей показник переважав у два, а подекуди й у три рази показники інших регіонів). Натомість про соціально-економічні питання та проблеми, аварії та кримінальні події згадували більшою мірою малоосвічені жінки середнього і старшого віку, що проживають на Півдні України, а про погоду — мешканки сільських районів Центральної України (що можна пов'язати із залученістю їх у сільськогосподарські роботи).

Наступний, важливий сегмент приватного повсякденного досвіду — робота, яку дослідники бюджету часу, своєю чергою, поділяють на професійний досвід і хатню роботу. Використання відкритого запитання дає змогу самому респондентові визначати, про що говорити. Логічно припустити, що відповіді на це запитання віддзеркалюють ієрархію основних цінностей повсякденної діяльності, наявну в українському соціумі. Аналізуючи їхні відповіді, бачимо, що для українських громадян найважливіша діяльність, про яку вони згадують, полягає у спілкуванні із сім'єю чи друзями. Відповідно, це може свідчити про переважання сімейних та дозвілєвих цінностей над політичними (зокрема, над інтересом до політики), а також тих і тих разом узятих — над ставленням до праці. Як можна завважити, у згадках респондентів щодо свого минулого дня, посилення на роботу посідають лише третє місце — 17,8% (від числа всіх згадок). Із них 49% посідають описи професійного досвіду (“напружена робота”, “ревізія на роботі”, “на роботі все вдалося зробити вчасно і якісно”), а 20% — хатньої роботи (“клопоталась по господарству”, “прибирав цілий день”). У дослідженні було виокремлено ще дві категорії, які за різних обставин можуть стосуватися як роботи, так і хатньої праці, це — згадування про ремонт та роботу на дачі/городі. Феномен такого ставлення до праці, коли за її ціннісним сприйняттям праця не поступається сімейно-розважальним практикам, не є унікально українським явищем. Подібних висновків дійшла і група очолюваних В.Патрушевим та Г.Безсокирною російських соціологів, які досліджували динаміку основних цінностей повсякденної діяльності серед московських робітників [15]. Постає питання: хто ж ці респонденти, які, описуючи свою повсякденну діяльність, вирізняють як найважливіше саме працю? Соціально-демографічні характеристики цієї групи вказують на існування досить чіткої гендерної диференціації. Про роботу та ремонт найчастіше розповідали молоді чоловіки з вищою освітою, що проживають у великих містах. Натомість свою хатню працю та роботу на дачі/городі частіше описують старші жінки з низьким рівнем освіти, які проживають у сільській місцевості Центральної України. Пояснення зафіксованих відмінностей може полягати у структурних нерівномірностях ринку праці у різних регіонах України та в стійкості гендерних стереотипів стосовно розподілу сфер діяльності чоловіків і жінок.

До останньої групи подій було включено описи, в яких опитувані розповідали про свій фізичний стан — найчастіше у формі скарг на проблеми зі здоров'ям, власним чи близьких людей (“довго болів зуб”, “хвороба сестри”, “дорога додому з хворими ногами пішки”), а також описи емоційних станів (“розчарування”, “все зле”, “гарний день”, “мріяла про майбутнє”). Загалом серед респондентів, які зверталися до цієї тематики у своїх спогадах, переважали старші малоосвічені жінки, мешканки сільської місцевості всіх регіонів України. Емоційне ставлення респондентів до пережитого дня дуже добре ілюструє друге запитання, яке було включене Н.Паніною до запропонованої методики вивчення одного дня у житті країни в подіях, настроях, почуттях. Респондентам було запропоновано відповісти на закрите запитання: “Як би Ви в цілому оцінили вчорашній день для себе особисто?”

Як бачимо, більшість (73,7%) мешканців України описали вчорашній день як пересічний, 17,1% назвали його кращим, а 9,1% — гіршим. Пошук можливого пояснення зафіксованих відмінностей у суб'єктивних оцінках минулого дня вказує, що на установки респондентів впливають такі чинники, як поселенська структура, вік та сімейний стан (молодші та неодружені схильні вважати день, що минув, кращим, а старші й самотні — гіршим). Цікаво, що офіційна належність цього дня до “вихідних/святкових” чи до “робочих” днів не справляла впливу на оцінки опитаних. У пошуках пояснення відмінностей у поглядах респондентів стосовно оцінки характеру вчорашнього дня ми зіставили відповіді на це запитання із попередніми, де респонденти самі описують той вчорашній день. Як показує аналіз результатів, кращим, ніж звичайно, його схильні вважати ті респонденти, які описували своє дозвілля (зокрема, спілкування з рідними та друзями, поїздки на природу, прогулянки та святкування). Натомість таким самим, як завжди, його вважали ті, кому запам'ятався їхній трудовий досвід, а гіршим, ніж завжди, він був для тих, кого турбували політичні та соціально-економічні проблеми або власний психофізичний стан.

Наступний блок запитань, який вимірює наявність конфліктів у різноманітних царинах та на різних рівнях взаємодії індивіда із соціумом, доповнює психоемоційну картину прожитого дня ще й виміром його конфліктості. Таблиця 3 ілюструє частоту ствердних відповідей на питання “Чи були у Вас вчора конфлікти?” (респонденти могли обирати стільки відповідей, скільки вважали за потрібне).

Таблиця 3

Розподіл ствердних відповідей щодо виявів конфліктів

Чи були у Вас вчора конфлікти?	%
У сім'ї, з коханою людиною	7,9
З друзями, знайомими	2,1
За місцем роботи (навчання)	4,0
В інших організаціях	0,8
На вулиці, у транспорті	2,4
Із сусідами	2,4
Конфліктів не було	80,6

Загалом у найближчому повсякденному соціальному середовищі індивіда фіксується відносно невисокий рівень конфліктності. Понад 80% опитаних стверджують, що не мали жодних конфліктів. Найбільш конфліктними виявилися сімейна (8%) та професійна (4%) сфери, тобто ті, на які індивід витрачає найбільшу частку бюджету свого часу і які становлять основу його повсякденного досвіду, його найближче оточення. Найменш конфліктною була сфера взаємодії з іншими організаціями (0,8%), з якими нам у повсякденному житті доводиться стикатися значно рідше.

У дослідженні простежується цікава тенденція — майже половина тих респондентів (46%), які вказали, що вчора мали якісь конфлікти, не відповіли на запитання про події вчорашнього дня. Очевидно, вони не хотіли згадувати про конфліктні ситуації. Наш аналіз також засвідчив відсутність статистично значимого зв'язку між описами вчорашнього дня і відповідями щодо наявності або відсутності конфліктів упродовж даного дня ($\chi^2 = 0,758$). Якщо проаналізувати відповіді тих респондентів, які ствердно відповіли на запитання про наявність конфліктної ситуації, а також відповіли на відкрите запитання щодо подій учорашнього дня, які їм найбільше запам'яталися (всього 189 осіб), то виявляється, що лише 13 із них (або 7%) згадують про конфлікти, а решта описують інші повсякденні практики.

Аналіз зв'язків між згадками про конфлікт і соціально-демографічними характеристиками респондентів показав, що статистично значимий зв'язок відсутній практично за всіма ознаками (стать, освітній рівень, сімейний стан, національність, рідна мова, релігійні переконання та конфесійна належність респондентів, а також регіон та тип населеного пункту, де вони проживають), виняток становить поділ на вікові групи (найвищий рівень конфліктів спостерігаємо серед молоді, найнижчий — у представників старшої вікової групи). Постає питання: чи впливає і як згадана конфліктність на емоційну оцінку індивідом пережитого дня? У таблиці 4 наведено відсотковий розподіл позитивних відповідей на запитання про конфлікт у певній сфері за ставленням до вчорашнього дня.

Таблиця 4

**Емоційна оцінка вчорашнього дня залежно від наявності конфліктів
(за сферами виявів конфлікту)**

Сфери виявів конфліктів	Кращий, ніж звичайно	Такий самий, як звичайно	Гірший, ніж звичайно
У сім'ї, з коханою людиною	20,3	60,8	18,9
З друзями, знайомими	29,7	56,8	13,5
За місцем роботи (навчання)	8,3	77,8	13,9
В інших організаціях	14,3	50,0	35,7
На вулиці, у транспорті	18,2	50,0	31,8
Із сусідами	13,6	63,6	22,7
Конфліктів не було	17,3	75,8	6,9
Загалом за виборкою	17,1	73,7	9,1

На жаль, тут не можна говорити про статистично значимі зв'язки, оскільки кількість аналізованих випадків коливається між 143 і 14. Проте, як бачимо, певна тенденція таки простежується. Загалом ті респонденти, які відзначили, що пережили конфлікт у певній сфері, більшою мірою схильні вважати цей день гіршим, ніж звичайно.

Як показав аналіз результатів дослідження, методика Н.Паніної дає змогу зробити дослідницький зріз одного дня у житті українського соціуму і відкриває широкі можливості для опису повсякденних стратегій та “життєвих світів” пересічних мешканців України, вивчення бюджету часу (зокрема, вможливорює фіксацію співвідношення робочих та дозвіллевих практик) та перевірки особливостей вияву на мікрорівні багатьох макрорівневих феноменів. Запропонована методика дає також змогу доповнити основну картину вчорашнього дня його емоційно-психологічним портретом та аналізом рівня конфліктогенності. Проте для більш обґрунтованих висновків стосовно цієї методики необхідне накопичення досвіду використання описаного інструментарію, зокрема у міжнародній компаративістській перспективі. Вдосконалення методики може полягати, зокрема, в уточненні формулювання відкритого запитання “Які події вчорашнього дня Вам запам'яталися?”. На мою думку, тут слід додати підказку для респондентів про те, що під подіями, про які їх запитують, розуміють не тільки явища чи факти суспільного або особистого життя, а й події внутрішнього духовного світу (наприклад, роздуми над морально-етичними проблемами, ідеалами, сенсом буття тощо). Завдяки такій підказці ми зможемо значно розширити репертуар відповідей респондентів.

Дискусії довкола методології дослідження повсякденності тривають давно. Частина дослідників наголошують на використанні суто якісної методики, інші — кількісної. Деякі науковці взагалі висловлюють сумнів щодо можливості вивчення повсякденності. Як показав огляд відповідних теоретичних та емпіричних праць українських та російських учених, у більшості з них використовуються саме кількісні методи й закриті запитання. Негативним наслідком такого підходу є обмеженість вибору відповідей тими варіантами, які нерідко віддзеркалюють ціннісно-нормативні уявлення дослідників щодо бажаних зразків поведінки, що не дає змоги концептуалізувати повсякденність у всіх її багатоманітних виявах. Натомість запропонована Н.Паніною методика вможливорює глибше “занурення” у буденне життя пересічних людей, збагнути символічно значимі (для них) аспекти повсякденності, виявити різні типи повсякденної та дозвіллевої діяльності, виробити власну, гнучкішу класифікацію.

Виконаний нами аналіз засвідчив, що в описах свого вчорашнього дня респонденти надають перевагу згадкам саме про культурно-дозвіллеві практики. Застосування методики Н.Паніної дало нам змогу зафіксувати два цікавих феномени. Перший — це наявність групи респондентів, які у своїх відповідях фіксують портрет не власного прожитого дня (коли їхній досвід чи повсякденні практики лишаються “за кадром”), а одного дня із життя суспільства. Отримані результати виявляють підвищений інтерес українських громадян до політичної та соціально-економічної проблематики, її вкоріненість у їхній повсякденний досвід, що, за даними дослідження,

своєю чергою, негативно позначається на настроях оповідачів, на їхньому психологічно-емоційному стані. Другий феномен — це “розрив” повсякденності, спровокований святковими чи політичними подіями, який може тривати від кількох тижнів до кількох років.

Аналіз зв’язку соціально-демографічних ознак респондентів із їхніми описами найбільш значущих подій їхнього вчорашнього засвідчив, що найбільший вплив на формування відмінностей мають регіонально-поселенська структура, а також вік, стать та освітній рівень респондентів.

Додаток

Блок запитань, розроблених за методикою Н.Паніної, реконструйованою Є.Головахою

1. Які події вчорашнього дня Вам запам’яталися? Запишіть їх, будь ласка, у порядку важливості для Вас особисто.

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____

2. Як би Ви в цілому оцінили вчорашній день для себе особисто?

- 1 – Кращий, ніж звичайно
- 2 – Такий самий, як звичайно
- 3 – Гірший, ніж звичайно

3. Чи були у Вас вчора конфлікти? (Відмітьте всі відповіді, що підходять)

- 1 – У сім’ї, з коханою людиною
- 2 – З друзями
- 3 – За місцем роботи (навчання)
- 4 – В інших організаціях
- 5 – На вулиці, у транспорті
- 6 – З сусідами
- 7 – Інше (напишіть) _____
- 8 – Конфліктів не було

Література

1. *Вахштайн В.* Событийное строение повседневного мира. Исследование обыденного жеста // Социологический журнал. — 2007. — №3. — С.5–39; *Артюх О. Р.* Структура дозвілля молоді // Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання : Збірник наукових публікацій УІСД за підсумками виконання наукових програм і проектів у 1997 р. — Харків, 1998. — Вип. 7. — С. 180–184.
2. *Certau M. de* The Practice of Everyday Life. — Berkley; Los Angeles; London, 1988.
3. *Ионин Л.Г.* Парадоксальный сон. Статьи и эссе. — М., 2005.
4. *Козлова Н.Н.* Социология повседневности: переоценка ценностей // Общественные науки и современность. — 1992. — № 3. — С. 47–56.
5. *Симончук О.* Повсякденне життя // Соціологія : Навч. посібник / За ред. С.О.Макеєва. — К., 2005. — С.290–343.
6. *Нельга Т.О.* Культура вільного часу як соціологічна проблема // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць. — Харків, 2001. — С. 484–485.
7. *Піча В.М., Садова Р.М.* Соціологія вільного часу // Соціологія культури : Навч. посібник / За ред. О.М.Семашка, В.М.Пічі. — К.; Львів, 2000; 2002. — С.135–172.
8. *Піча В.М.* Соціологія вільного часу : Матеріали до курсу “Соціологія”. — Львів, 1994.
9. *Ручка А., Скокова Л.* Культурні зміни в Україні на зламі XX та XXI століть (на правах рукопису).
10. *Скокова Л.* Соціокультурне середовище і диференціація культурно-дозвіллевих практик населення // Українське суспільство-2003 : Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. — К., 2003. — С. 512–523.
11. *Цимбалюк Н.М.* Соціологія дозвілля : Навч. посібник. — К., 2001.
12. *Цимбалюк Н., Яковенко Ю.* Еволюція дозвілля в контексті соціологічних категорій // Психологія і суспільство. — 2004. — № 2. — С. 118–124.
13. *Dumazedier J.* Sociology of Leisure. — Amsterdam; New York, 1974.
14. *Parker S.* Sociology of Leisure. — New York, 1976.
15. *Патрушев В.Д., Бессокирная Г.П.* Динамика основных ценностей повседневной деятельности и мотивов труда московских рабочих в 1990-е годы // Социологические исследования. — 2003. — № 5. — С. 72–84.
16. *Трегубов Б.А.* Свободное время молодежи: сущность, типология, управление. — СПб., 1991.
17. *Патрушев В.Д.* Изменения в использовании свободного времени городского населения за двадцать лет (1965-1986) // Социологические исследования. — 1991. — № 3. — С. 24–32.
18. *Колесников Ю.* Прикладная социология. — Ростов-на-Дону, 2001.
19. *Паніна Н.* Українське суспільство 1992–2006 : Соціологічний моніторинг. — К., 2006.
20. Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / За ред. *В.Ворони, М.Шульги*. — К., 2007.
21. *Боцонь Л.А., Минько Л.И.* Общественный быт сельского населения // Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья / Под ред. Бондарчика В.К. — Минск: Наука и техника, 1987. — С. 25–40.
22. *Ганюков О., Бондар Т.* Дозвілля: культурні запити і потреби української молоді // Молодь України у дзеркалі соціології / Заг. ред. О. Балакіревої та О. Яременка. — Київ: УІСД, 2001. — С. 134–148.

23. *Кутельмах К.М.* Громада і громадський побут // Бойківщина : Іст.-етн. дослідження / За ред. Ю.Г.Гошка — К., 1983. — С. 193–207.
24. *Стегній О.* Типи політичної культури регіональних спільнот України // Вісник Львівського університету. Сер.: Соціологія. — Львів, 2008. — Вип. 2.
25. *Главацкая Е.* Праздник как выражение коллективных и индивидуальных идентификаций // Методология, теория та практика социологического анализа современного общества : Сборник научных работ. — Харьков, 2001. — С.350–354.
26. *Дубин Б.В.* Будни и праздники // Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. — 2003. — № 2 (68). — С. 52–62.
27. *Головаха Є., Паніна Н.* Політична культура українського суспільства (за даними соціологічного моніторингу та міжнародного порівняльного дослідження) // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В.Ворони, М.Шульги. — К., 2007. — С. 12–23.
28. *Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н.* Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного дослідження. — К., 2006.